

تنظیم: ناهیده اشرفی از تسوج **درس یازدهم** - پایه‌های آوایی همسان دولختی

اهداف آموزش درس:

- ۱- آشنایی با مفهوم پایه‌هایی آوایی همسان دولختی
- ۲- توانایی درک مفهوم «وزن واژه» و «نشانه‌های هجایی» در پایه‌های آوایی همسان دولختی
- ۳- کسب مهارت تقسیم شعر به نشانه‌های هجایی منظم سه‌تایی/چهارتایی، چهارتایی/سه‌تایی، چهارتایی/چهارتایی
- ۴- توانایی تشخیص آهنگ وزن واژه‌های مختلف از طریق خواندن صحیح و گوش کردن دقیق
- ۵- تقویت مهارت خوانش صحیح شعر بر اساس پایه‌های آوایی و وزن واژه‌ها
- ۶- توانایی حل فعالیت‌های درس
- ۷- تقویت روحیهٔ زیباشناختی و تلطیف احساسات

تعریف چند اصطلاح

پایه‌های آوایی: در مراحل رسیدن به وزن شعر پس از درست خواندن لازم است تقطیع هجایی انجام شود. تبدیل بیت با املای عروضی به صورت بخش‌های هجایی را تقطیع و به هر بخش، پایهٔ آوایی گفته می‌شود.

در پایه‌های آوایی لازم است املای عروضی رعایت شود و صورت ملفوظ و آوایی واژه‌ها موردنظر باشد.

مثلاً: مرنجان دلم را که این مرغ وحشی زبامی که برخاست مشکل نشیند

املای عروضی: مَ رَن جَان / دِ لَم رَا / کِ اَیْن مَر / غِ وَّح شِی

-- U / -- U / -- U / -- U

زِ بَا مِی / کِ بَر خَا / اَسْت مُش کِل / نِ شِی نَد

نکته:

- ✓ «ن» ساکن بعد از مصوت بلند در یک هجا حذف می‌شود. مانند: «ن» در واژه‌های «جان و این»
- ✓ حروفی که در خط هست اما به تلفظ در نمی‌آید در خط عروضی حذف می‌شود. مانند: «ه» در واژه «که»
- ✓ دو ساکن کنار هم یک هجای کوتاه به حساب می‌آید. مانند: «ست» در واژه «برخاست»

گروه زبان و ادبیات استان آذربایجان شرقی

نشانه‌های هجایی: تبدیل پایه‌های آوایی به نشانه‌های عروضی را که از کوتاهی و بلندی هجاها حاصل می‌شود نشانه‌های هجایی می‌گوییم. نشانه‌های هجایی لازم است با (- بلند و U کوتاه) مشخص شوند.

وزن واژه یا رکن: به هر یک از ارکان عروضی گفته می‌شود که پس از رکن بندی به دست می‌آید و از مجموع آن، وزن حاصل می‌شود؛ مثلاً فاعولن، فاعلاتن، مفاعیلن، مفتعلن، فعلاتن....

وزن شعر: از به هم پیوستن وزن واژه‌ها، وزن شعر به دست می‌آید که حاصل سه یا چهار وزن واژه است؛ مثلاً فاعلاتن، فاعلاتن، فاعلن (سه وزن واژه) / فاعولن، فاعولن، فاعولن (چهار وزن واژه)

پایه‌های همسان: از به هم پیوستن وزن واژه‌های منظم ارکان ایجاد می‌شود و دو گونه است:

۱- همسان یک‌لختی یا تکراری: که وزن واژه‌ها به صورت منظم تکرار می‌شوند که برخی عروض نویسان آن را **اوزان متحدالارکان** نامیده‌اند.

مانند: ۱- نسیم صبح را گفتم که با او جانبی داری کز آن جانب که او باشد صبا عنبر فشان آید (سعدی)

پایه‌های آوایی	نَ سِی مِ صَبْ	حِ رَا كُفِّ تَمْ	کِ بَا اَوْ جَا	نِ بِی دَا رِی
	کَ زَا جَانِبْ	کِ اَوْ بَا شَدْ	صِ بَا عَن بَرْ	فِ شَا نَا / یَدْ
وزن	مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعیلن	مفاعیلن
نشانه‌های هجایی	U - - - U	U - - - U	U - - - U	U - - - U

در هر یک از وزن واژه‌های همسان، ممکن است یک هجا یا بیشتر از پایان آن حذف شود؛ گاهی هم یک پایه، به صورت کامل حذف می‌شود؛ یعنی هر مصراع، به جای چهار پایه، سه پایه دارد.

۲- هر کسی از ظن خود شد یار من از درون من نجست اسرار من (مولوی)

پایه‌های آوایی	هَر کَ سِی اَز	ظَنِّ نِ خُدْ شُدْ	یَا رِ مَن
	اَز دَ رُو نِ	مَن نَ جِس تَسْ	رَا رِ مَن
وزن	فاعلاتن	فاعلاتن	فاعلن
نشانه‌های هجایی	U - - U	U - - U	U -

۳- خدایا به خواری مران از درم که صورت نبندد دری دیگرم (سعدی)

پایه‌های آوایی	خُ دَا یَا	بِ خَا رِی	مَ رَا نَزَا	دَ رَمْ
	کِ صَو رَتْ	نَ بَن دَدْ	دَ رِی دِی	گَ رَمْ
وزن	فاعولن	فاعولن	فاعولن	فعل
نشانه‌های هجایی	U - - U	U - - U	U - - U	U -

۲- همسان دولختی: که وزن واژه‌ها به صورت متناوب یکی در میان تکرار می‌شوند و هر مصراع به دوپاره تقسیم می‌شود و هر پاره مصراع از تکرار پاره مصراع قبلی حاصل می‌شود. برخی عروض نویسان آن را متناوب الارکان نامیده‌اند.

وزن همسان دولختی (دوری): وزنی است که هر مصراع بیت به دوپاره تقسیم می‌شود، موسیقی و آهنگ پاره دوم، تکرار موسیقی پاره نخست است. به بیان دیگر، پایه‌ها یک در میان تکرار شده است. به آهنگ خوانش بیت زیر، توجه کنید:

بار غمت می کشم وز همه عالم خوشم گر نکند التفات یا نکند احترام (سعدی)

برای درک بهتر نظم پایه‌های همسان دولختی، وزن و نشانه‌های هجایی بیت را نشان می‌دهیم.

پایه‌های آوایی	بار غ مَت	می کِ شَم	وَزَه مِ عَا	لَم خُ شَم
وزن	مفتعلن	فاعلن	مفتعلن	فاعلن
نشانه‌های هجایی	- U U -	- U -	- U U -	- U -

با خوانش صحیح بیت متوجه می‌شویم که هر مصراع چهار پایه آوایی دارد و از دو پایه همسان (مفتعلن، فاعلن) تشکیل شده است و وزن بیت بر پایه برش هجایی «چهار تایی - سه تایی» است.

توجه:

- ✓ در وزن دوری میانه هر مصراع با درنگ و مکثی آشکار، همراه است. در خوانش هم باید این گسست آوایی رعایت شود.
- ✓ هر مصراع از دو پایه همگون تشکیل می‌شود.
- ✓ در این نوع وزن، هر نیم مصراع در حکم یک مصراع است.
- ✓ هجای پایان نیم مصراع، مانند پایان مصراع بلند محسوب می‌شود، بنابراین هجای کوتاه یا کشیده در پایان نیم مصراع، هجای بلند به شمار می‌آید. به نظم هجاهای بیت زیر توجه کنید:

کشتی شکستگانیم ای باد شرطه بر خیز باشد که بازبینیم دیدار آشنا را (حافظ)

پایه‌های آوایی	کش تی شِ	کَس تِ گَا نِیم	اِی بَا دِ	شُر طِ بَر خِیز
وزن	مفعول	فاعلاتن	مفعول	فاعلاتن
نشانه‌های هجایی	U - -	- - U -	U - -	- - U -

می‌بینیم که هجای پایان نیم مصراع، «نیم» و «نیم» هجای کشیده است، اما به صورت یک هجای بلند محسوب می‌شود. وزن بیت، بر پایه برش هجایی «سه تایی - چهار تایی» به دست آمده، اگر هجاها را به شیوه «چهار تایی - سه تایی» دسته‌بندی کنیم، وزن «مستفعلن فعولن» می‌شود:

پایه‌های آوایی	کش تی شِ کَس	تِ گَا نِیم	اِی بَا دِ شُر	طِ بَر خِیز
وزن	مستفعلن	فعولن	مستفعلن	فعولن
نشانه‌های هجایی	- U - -	- - U -	- U - -	- - U -

توجه: در اوزان همسان دولختی، دوپاره باهم یک واحد موسیقایی به شمار می‌آیند. آرایش پایه‌ها در اوزان همسان تک پایه‌ای و دولختی را می‌توان به گونه زیر نشان داد:

همسان تک پایه‌ای: الف الف الف = O O O O / همسان دولختی: الف ب // الف ب = * // O * O

افزون بر این وزن‌ها در شعر فارسی وزن‌های همسان دولختی دیگری وجود دارد، مانند بیت زیر:

وقتی دل سودایی می‌رفت به بستان‌ها بی‌خوبشتم کردی بوی گل و ریحان‌ها (سعدی)

وزن بیت «مفعول مفاعیلن / مفعول مفاعیلن» است:

پایه‌های آوایی	وق تی د	ل سو دا یی	می رف ت	ب بس تان ها
	بی خی ش	ت نم کر دی	بو ی گ	ل ری حان ها
وزن	مفعول	مفاعیلن	مفعول	مفاعیلن
نشانه‌های هجایی	U--	---U	U--	---U

اگر هجاها را به شیوه «چهارتایی - سه‌تایی» دسته‌بندی کنیم، وزن بیت بالا «مستفعل مفعولن» می‌شود.

خودارزیابی

۱- کدام یک از بیت‌های زیر، دارای نظم همسان دولختی است؟ پس از تعیین پایه‌های آوایی هر یک، وزن آن را بنویسید.

الف) یک عمر دور و تنها، تنها به جرم اینکه او سرسپرده می‌خواست، من سر سپرده بودم (بهمنی)

بیت دارای نظم همسان دولختی است. وزن دیگر بیت «مستفعلن فعولن» می‌شود.

پایه‌های آوایی	یک عم ر	دو ر تن ها	تن ها ب	جرم این ک
	او سرس	پر د می خاست	من سرس	پر د بو دم
وزن	مفعول	فاعلاتن	مفعول	فاعلاتن
نشانه‌های هجایی	U--	---U-	U--	---U-

بدان شمع خلوتگه پارسایی (حافظ)

ب) درودی چو نور دل پارسایان

پایه‌های آوایی	دو رو دی	چ نو ر	دل پا	ر سا یان
	ب دان شم	ع خل وت	گ ه پا	ر سایی
وزن	فعولن	فعولن	فعولن	فعولن
نشانه‌های هجایی	---U	---U	---U	---U

۲- در نمونه‌های زیر بیت‌هایی را که وزن همسان دولختی دارند، مشخص کنید:

الف) الفبای درد از لبم می‌تراود

نه شبنم که خون از شیم می‌تراود (قیصر امین پور)

پایه‌های آوایی	ا لف با	ی در دز	ل بم می	ت را ود
	ن شب نم	ک خو نز	ش بم می	ت را ود
وزن	فعولن	فعولن	فعولن	فعولن
نشانه‌های هجایی	---U	---U	---U	---U

تا بر تو عرضه دارد احوال ملک دارا (حافظ)

ب) آیینة سکندر، جام می‌است بنگر

پایه‌های آوایی	آیی ن	ی س کن در	جا م م	یس ت پن گر
	تا بر ت	ع ر ض دا رد	اح و ل	م ل ک دا را
وزن	مفعول	فاعلاتن	مفعول	فاعلاتن
نشانه‌های هجایی	U--	---U-	U--	---U-

بیت دارای وزن همسان دولختی است.

ازبس که دیر ماندی چون شام روزه داران (سعدی)

پ) ای صبح شب نشینان جانم به طاقت آمد

پایه‌های آوایی	ای صبح	شب نشینان	جانم ب	طاق تا مد
	از بس ک	دی ر مان دی	چون شام	روز داران
وزن	مفعول	فاعلاتن	مفعول	فاعلاتن
نشانه‌های هجایی	U--	--U-	U--	--U-

بیت دارای وزن همسان دولختی است.

کند ناز وز تو بیوشد سخن (فردوسی)

ت) چو دل بر نهی بر سرای کهن

پایه‌های آوایی	چ دل بر	ن هی بر	س را ی	ک هن
	ک ند نا	ز وز ت	ب پوشد	س سخن
وزن	فعولن	فعولن	فعولن	فعل
نشانه‌های هجایی	--U	--U	--U	-U

۳- پایه‌های آوایی بیت‌های زیر را مشخص کنید و با ذکر دلیل بنویسید که چرا ابیات زیر دارای وزن همسان دولختی هستند؟

دلیل: ۱) میان هر مصراع بادرنگ و مکئی آشکار همراه است. ۲) تعداد پایه‌ها (ارکان) همیشه زوج است. ۳) پایه‌های آوایی یک در میان به شکل متناوب تکرار می‌شود. ۴) هجای پایان هر نیم مصراع، مانند پایان مصراع بلند محسوب می‌شود.

الف) باغ سلام می‌کند، سرو قیام می‌کند

سبزه پیاده می‌رود، غنچه سوار می‌رسد (مولوی)

پایه‌های آوایی	باغ س لا	م می ک ند	سرو ق یا	م می ک ند
	سب ز پ یا	د می ر ود	غن چ س وا	ر می ر سد
وزن	مفتعلن	مفاعلن	مفتعلن	مفاعلن
نشانه‌های هجایی	-UU-	-U-U	-UU-	-U-U

روزی تفقدی کن درویش بینوا را (حافظ)

ب) ای صاحب کرامت، شکرانه سلامت

پایه‌های آوایی	ای صاحب	ب ک رامت	شک را ن	ی س لامت
	روزی ت	فق ق دی کن	در وی ش	بی ن وا را
وزن	مفعول	فاعلاتن	مفعول	فاعلاتن
نشانه‌های هجایی	U--	--U-	U--	--U-

۴- بیت زیر را بخوانید و مطابق جدول زیر، پایه‌های آوایی، وزن و نشانه‌های هجایی آن را بنویسید.

ای دوست شکر خوش تر یا آنکه شکر سازد؟

خوبی قمر بهتر، یا آن که قمر سازد؟ (مولوی)

پایه‌های آوایی	ای دوست	ش گر به تر	یا آن ک	ش گر سازد
	خوبی ی	ق مَر به تر	یا آن ک	ق مَر سازد
وزن	مفعول	مفاعیلن	مفعول	مفاعیلن
نشانه‌های هجایی	U--	---U	U--	---U

۵- برای هر کدام از موارد زیر از خودارزیابی‌ها نمونه‌ای بیابید و بنویسید:

الف) مجاز: در بیت الف) از سؤال دوم: الفبای درد مجاز از سخن - در بیت ت) سخن مجاز از پندواندروز

ب) استعاره: در بیت پ) از سؤال دوم: ای صبح شب‌نشین - در بیت الف) از سؤال سوم: باغ، سرو، سبزه و غنچه

پ) تشبیه: در بیت پ) از سؤال دوم: درودی چو نور پارسایان - در بیت ب) از سؤال دوم: جام می به آیینۀ سکندر

۶- بیت خودارزیابی ۴ را از نظر فکری تحلیل کنید.

گروه ادبیات آذربایجان شرقی